

**Тетяна Величко
(Київ)**

**СТАН ЕТНОГРАФІЧНОГО
МУЗЕЙНИЦТВА ПІВДНЯ
УКРАЇНИ
В 1960–1980-х РОКАХ**

У 1960–1980-х роках у музейній справі відбулися важливі зміни. У російській історіографії цей період має назву «музейного буму», який позначився зростанням музейної мережі (і за кількістю музейних осередків, і за різноманітністю профільних груп і типів), побудовою нових експозицій, поширенням виставкової діяльності, розробкою нових форм роботи музеїв із відвідувачами, зокрема, появою «музейної педагогіки», значним зростанням відвідування музеїв [1].

Першою фундаментальною працею, у якій висвітлено основні етапи формування етнографічних колекцій та становлення етнографічних музеїв України, показано

особливості й тенденції розвитку етнографічної музейної справи в історичній ретроспективі, стала монографія Г. Скрипник «Етнографічні музеї України» [2]. Ґрунтовний аналіз розвитку українського етнографічного музейництва ХІХ–ХХ ст., здійснений науковцем, став вагомим внеском в активізацію досліджень у царині українського музейництва та показав актуальність детального обстеження зазначеної проблематики в окремих регіонах України.

Питання розвитку української музейної справи в зазначений період детально розглянуто в дисертаційному дослідженні О. Крука. Певну увагу він приділяє й особливостям музейної етнографії в ці десятиліття [3]. Про внесок окремих громадських музеїв України у справу збереження етнокультурної спадщини йдеться в статтях Г. Скрипник [4], Г. Шевчук і А. Василенко [5]. Відомості про вивчення та колекціонування музейними осередками пам'яток культури грецького населення Криму та Приазов'я зібрано М. Араджионі [6].

Певне послаблення цензурного тиску сприяло активізації українського етнографічного музейництва. Важливим досягненням стало виникнення нової форми охорони етнокультурних пам'яток – створення музеїв просто неба. Крім спеціалізованих осередків музейної етнографії, помітний внесок у справу етнографічного колекціонування зробили музеї історичного та краєзнавчого профілів.

Щодо музеїв Півдня України, то етнографічний напрямок їхньої діяльності розвивався менш інтенсивно, порівняно з іншими областями. До того ж, якщо музеї Одеської, Миколаївської, Херсонської областей активніше провадили етнографічну збирацьку та науково-дослідну роботу, то можливості кримських музейних установ були більш обмежені, а етнографічний складник із них був майже повністю вилучений.

Одеський історико-краєзнавчий музей, утворений у 1955 р. внаслідок злиття кількох довоєнних музеїв міста, зберігав матеріали колишнього етнографічного музею «Степова Україна». До експозиції вони не потрапили, хоча на початку 1960-х років ідея про необхідність музейного показу в цьому осередку традиційної культури строкатого населення Одещини з'явилась у науковому журналі [7]. Водно-

час, починаючи з 1958 р., співробітники осередку розпочали систематичну роботу з комплектування фондів музею етнографічними пам'ятками. Поповнення колекції музею відбувалося у двох напрямках: збирацька робота в самому місті й екскурсії та експедиції в села і райони Одеської області. Збір експонатів під час шести-, восьмиденних експедицій проводився за попередньо складеним експозиційним планом; поряд із закупівлею найцінніших предметів відбувалося опитування з фіксацією місцевих назв предметів матеріальної культури та їхніх деталей. Найбільшу увагу музейні працівники приділяли комплектуванню колекції народного одягу українського, російського, болгарського та молдавського населення області. У результаті експедицій фонди музею також значно поповнилися колекцією рушників. Деякі з етнографічних предметів було виставлено в експозиції [7].

На початку 1960-х років етнографічний фонд Одеського музею становив понад 700 предметів, серед яких найчисельнішою були колекція народного одягу (103 од. зб.) та зібрання шитих і тканих рушників (102 од. зб.) [8]. Завдяки експедиціям 1960–1980-х років ОІКМ володіє унікальною колекцією болгарських прикрас (62 предмети), основу якої склали надходження з етнографічної експедиції у південні райони Одеської області, що була організована співробітником музею Ю. Розуменко в 1982 р. [9].

Роботу з комплектації фондів етнокультурними пам'ятками провів також Миколаївський обласний краєзнавчий музей. Працівники музею організовували етнографічні експедиції в різні райони області, за результатами яких фонди музею поповнилися меблями, посудом, самоварами, одягом, побутовими фотографіями, знаряддями праці, тканинами, народним одягом [10, с. 37, 40]. У цей період фондова колекція значно зростає: якщо в 1962 р. до музейного зібрання надійшло 1208 експонатів, у 1973 р. – 1400, то вже в 1981 р. кількість експонатів осередку сягала 11 тис. пам'яток (серед яких були, зокрема, й етнографічні предмети) [10, с. 37]. Так, результатом збирацької музейної роботи в селах Миколаївської області стала колекція унікальних рушників (датується кінцем ХІХ – початком ХХІ ст.), що нараховує понад 500 од. зб. [11].

Перед Херсонським державним історичним музеєм, фонди якого постраждали під час Другої світової війни, стояло завдання відновлення. Наприкінці 1950-х років тут уже налічувалося 20 тисяч предметів, однак частка етнографічних пам'яток була незначною [8, с. 62]. На 1964 р. кількість експонатів етнокультурного значення становила понад 100 музейних предметів. До складу цього зібрання входили предмети побуту, серед яких переважали дерев'яний посуд, кераміка Опішні та український народний одяг. Завдяки активізації науково-пошукової роботи осередку в 1970–1980-х роках фонди музею поповнилися народним одягом (понад 80 предметів) і цінною колекцією рушників, які репрезентували регіональні особливості вишивки Сумської, Полтавської, Херсонської областей [12].

Найгірший стан музейної етнографії в зазначений період був у кримських осередках. Уцілілі етнографічні колекції не експонувалися, про них не згадували в каталогах, вони не були доступні дослідникам. Лише в довіднику етнографічних колекцій музеїв СРСР, підготовленому в 1964 р. до VII Міжнародного конгресу з етнографічних та антропологічних наук, серед етнографічних зібрань музеїв Кримської області згадується етнографічна колекція обласного краєзнавчого музею, яка, за обережним висловом упорядників, «характеризує побут місцевого населення» [8, с. 57]. (Жодного слова не сказано про те, що ця колекція відбиває особливості традиційно-побутової культури кримських татарів і болгар). Уже в путівнику по кримських музеях 1988 р. згадуються етнографічні колекції Алуштинського історико-краєзнавчого, Бахчисарайського історико-архітектурного, Євпаторійського та Феодосійського краєзнавчих, Ялтинського історичного музеїв [13, с. 67, 76, 80, 92, 104].

Цілеспрямовану збирацьку роботу етнографічного матеріалу, на відміну від інших осередків УРСР, кримські музеї не здійснювали. Поповнення етнографічних колекцій відбувалося випадково (подарунки місцевих жителів), або завдяки передачі груп експонатів з інших музеїв. Так, ще в 1950-х роках до фондів Кримського краєзнавчого музею надійшли предмети з української етнографії від Києво-

Печерської лаври, Київського історичного музею, Полтавського музею [14].

Хоча в музеях південних областей України зберігались і поповнювались етнографічні колекції, більшість із них перебувала у фондосховищах, і лише деякі були представлені в експозиції. Спеціальні етнографічні експозиції не створювалися, а експоновані етнографічні предмети мали допоміжну, ілюстративну функцію. Виставково-експозиційна робота музеїв у досліджуваний період підпорядковувалася типовому плану, за яким, крім відділу природи в краєзнавчих музеях, історія краю була поділена на дві «епохи»: «дорадянську» та «радянську», причому останній відділ мав займати не менше 40 % – 50 % експозиційної площі.

Етнографічні експонати ілюстрували «важке становище селян» або застосовувалися для показу окремих сторінок історії краю. В експозиції Маріупольського музею історії виникненню грецьких поселень у Північному Приазов'ї було присвячено лише один стенд [6, с. 33], а у виставкових залах Одеського краєзнавчого музею «зразки запорізької зброї та української народної творчості XVIII ст.» були представлені лише в першому залі [15].

Суперечлива ситуація склалася з експозицією Бахчисарайського історико-археологічного музею. У музеї існувало два відділи: археологічний та історичний. Історичний знайомив відвідувачів з різними кімнатами ханського палацу та будівлями палатного комплексу. Тому деякі в експозиції були представлені побутові предмети: знаряддя праці та вироби бахчисарайських майстрів-ремісників, посуд іранського, турецького та кримського виробництва; у вітринах гаремного корпусу експонувався жіночий одяг [16]. Хоча акценти в експозиції були розставлені за ідеологічними вимогами тогочасної влади, експонування пам'яток кримськотатарської культури було важливим кроком до відновлення в майбутньому етнографічного музейництва в регіоні.

На початку 1980-х років ідеологічний тиск дещо зменшився, що позитивно позначилося на експозиційній роботі. З 1982 р. Бахчисарайський музей розпочав серію виставкових проєктів, на яких демонструвалися предмети з етнографічних фондів колекцій. Уперше за декілька десятиліть заборони експонувалися гаптарські виро-

би, східні килими та тканини, різьблене дерево, художній метал, арабські рукописні книги XVI–XVIII ст. [13, с. 76]. На динамічне розширення музейної мережі Криму, зокрема на створення нових експозицій і виставок, вплинув розвиток туристично-екскурсійної справи, залучення музеїв до туристичних маршрутів.

У середині 1980-х років у курортному місті Євпаторії при місцевому краєзнавчому музеї відкрився єдиний у Криму й на Півдні України відділ історії релігії та атеїзму. Розташувався він у приміщенні мечеті Джума-Джамі, щойно відреставрованої пам'ятки архітектури XVI ст. Як і в інших музеях, експозиція відділу складалася з дореволюційного та радянського періодів. Хоча експозиція мала атеїстичне спрямування (так, деякі експозиційні комплекси демонстрували «приспосованство сучасного православ'я», «радянський спосіб життя», свята та обряди, що замінили релігійні), багато раритетних експонатів, які вперше було виставлено для широкого огляду, знайомили відвідувачів з релігіями, що сповідувало поліетнічне населення дореволюційної Євпаторії: іудаїзмом, караїмізмом, ісламом, християнством [13, с. 82].

Новим явищем у розвитку музейної справи загалом та етнографічної зокрема стала поява музеїв на громадських засадах. В Українській РСР кількість осередків цього виду постійно зростала: станом на квітень 1960 р. було створено 260 музеїв і музейних кімнат, у 1975 р. на обліку Міністерства культури перебувало 2539, а станом на 1 січня 1986 р. – 7898 громадських музеїв [3, с. 15].

За профільною спрямованістю громадські музеї були різними: музеї революційної, бойової та трудової слави, меморіальні музеї, музеї історії підприємств, сільські, районні та міські краєзнавчі музеї, етнографічні музеї. Найкращі з них отримували звання народних, а деякі вливалися в державну музейну мережу. Так, три громадських музеї – Бориславський, Генічеський та Цюрупинський – стали відділами та філією Херсонського краєзнавчого музею; Болградський народний музей – філією Одеського історико-краєзнавчого; музей у Сартані – філією Маріупольського краєзнавчого музею.

Один із найперших народних музеїв на Донбасі був створений у с. Старомлинові.

Його фундатор і директор, житель села С. К. Темир, збирав матеріал про господарський побут, особливості традиційно-побутової культури маріупольських греків, постійно брав участь в експедиціях, організованих Інститутом етнографії ім. М. М. Міклухо-Маклая. С. Темир – автор низки статей про культуру маріупольських греків, зокрема статті про історію с. Старомлинів у багатотомному виданні «Історія міст та сіл УРСР» [6, с. 33].

Неодноразово колекційну збирацьку роботу проводила громадськість грецького с. Сартана Маріупольського р-ну Донецької області. У 1964 р. до фондів Маріупольського краєзнавчого музею надійшла колекція тканин, посуду, вишивок, писанок, зібраних жителями села В. С. Гумеч. У самому селі було створено музей на громадських засадах. Після його ліквідації в 1974 р. до фондів Маріупольського музею надійшло понад 130 оригінальних пам'яток етнокультури маріупольських греків. Пізніше в Сартані відновив свою діяльність громадський музей, який згодом (у 1992 р.) отримав статус філії Маріупольського краєзнавчого музею та нову назву – Музей історії та етнографії греків Приазов'я [17].

Культура й побут болгарського населення були представлені в громадських музеях Миколаївської та Одеської областей. Музей історії с. Татарбунар, перший музей на громадських засадах в Одеській області, було створено відразу після війни. Хоча провідна ідея експозиції відділу дорадянського суспільства полягала у висвітленні «боротьби українського та російського народів, інших народів за визволення з-під ярма турецьких і татарських завойовників», серед предметів, виставлених у кімнатах музею, експонувалися знаряддя праці, одяг, побутові речі бессарабських селян [18, с. 92].

Експонати, що висвітлювали етнокультуру болгарського населення, були представлені в громадському історико-краєзнавчому закладі, створеному на початку 1980-х років у с. Виноградівка Арцизького району Одеської області. У восьми експозиційних комплексах демонструвалася майже тисяча оригінальних предметів [18, с. 110].

Внесок у збереження та експонування болгарської культури зробив один із найвідоміших районних музеїв Одеської області – Болградський історико-краєзнавчий

музей. Експонати музею – понад чотири тисячі оригінальних пам'яток – висвітлюють сторінки історії та культури регіону від найдавніших часів до сучасності. Болградський музей було створено на громадських засадах на початку 1960-х років. Його засновники – Л. В. Суботін і П. Ф. Ешмеков – проводили археологічні дослідження у співпраці з академічними установами Одещини. Водночас фонди музею комплектувалися етнографічними експонатами. При музеї діяв клуб, члени якого (учні шкіл) брали участь у музейних дослідженнях [19].

Однією з рис, що характеризують становлення та діяльність музейних осередків на громадських засадах, було залучення до музейних досліджень і збирацької роботи учнів місцевих шкіл. У доборі експонатів краєзнавчої кімнати-музею в с. Тернівка Жовтневого району Миколаївської області неабияку роль відіграли члени краєзнавчого гуртка місцевої школи. Ініціатор створення музею, Божков, також залучав до збирацької роботи мешканців сусідніх сел. Один із експозиційних комплексів осередку демонстрував господарські знаряддя та побут тернівців [20]. Серед етнографічних болгарських експонатів значну цінність мали деталі жіночого одягу, взуття [5, с. 51].

У громадських музеях Кримської області також експонувалися пам'ятки етнокультури місцевого населення, але, по-перше, їх експонування не набувало самостійного значення (зазвичай такі пам'ятки демонстрували на одній чи двох вітринах або стендах), по-друге, не завжди на етикетках вказували етнічні характеристики експоната (найпоширенішим був напис «предмети побуту місцевого населення»). Співробітник Кримського етнографічного музею Ю. С. Вайсенгольц, яка надавала методичну допомогу в створенні багатьох музеїв Криму (у 1950-1980-х роках була співробітником Кримського обласного краєзнавчого музею), згадувала, що в експозиції музею с. Ароматне (до війни там була розташована німецька колонія Розенталь) були представлені предмети, що характеризували німецьку культуру, але це ніде не було зазначено [21].

Етнографічна складова була також відображена в деяких музейних осередках художнього профілю. Так, у с. Скворцове Сімферопольського району було відкрито

музей декоративно-прикладного мистецтва народних умільців села [4, с. 77].

В історіографії щодо діяльності громадських музеїв склалося двояке ставлення. З одного боку, стереотипне планування експозиції громадських музеїв, їхня заідеологізованість (більше третини закладу займали «ленінські кімнати») перешкоджали музейному розвитку. З другого боку, громадські музеї не завжди виникали лише за «вказівкою зверху», а й завдяки творчій ініціативі місцевої інтелігенції та були відповіддю на зростання потреби суспільства в таких установах. Завдяки діяльності громадських музейних осередків було взято на облік чимало раритетних предметів.

Однією з маловідомих сторінок етнографічного музейництва можна вважати створення приватних кримськотатарських колекцій і домашніх музеїв у місцях заслання на Півдні України. Зазнавши депортації та обмеження національно-культурного розвитку, кримські татари не мали можливості повернутися до Криму й після Наказу Президії Верховної Ради СРСР від 6 вересня 1967 р., за яким з кримськотатарського населення було знято всі звинувачення. З кінця 1960-х років сформувався кримськотатарський визвольний рух, головною метою якого була боротьба за повернення на Батьківщину. Одним із проявів цього руху за національно-культурне відродження стала збирацька етнографічна робота, яку провадила кримськотатарська громадськість. Не маючи можливості виставити власні етнографічні колекції в державних музеях, колекціонери влаштували домашні музеї.

Найвідомішою з таких колекцій стало зібрання унікальних предметів декоративно-вжиткового мистецтва, яку зібрали в роки депортації відомі діячі кримськотатарського сценічного мистецтва Аблямів Умеров і його дружина Хатідже Добра. Збирати колекцію подружжя почало ще наприкінці 1950-х років. У власній квартирі в Ташкенті подружжя влаштувало маленькій «домашній музей у вигнанні». У 1995 р. колекцію привезли до Криму. Вона стала основою етнографічних фондів Республіканського кримськотатарського музею мистецтв [22, с. 5].

Інша відома колекція – зібрання предметів побуту, посуду, домотканих виробів, яку з кінця 1970-х років в Узбекистані почала збирати Февзіє Куртнебієва. За двадцять років аматору вдалося зібрати кілька сотень раритетних предметів, серед яких понад 50 експонатів, що колись були посагом нареченої – шовкові, лляні марама, плаття, жіноче взуття, прикраси.

Найціннішою колекцією домотканих жіночих серпанків (марама) є приватне зібрання родини Куламетових (вироблені в Карасубазарі). Ця дивом збережена колекція має власну надзвичайну історію. Після депортації кримських татар одна з російських жінок, яка жила в родині Куламетових, забрала й сховала речі, залишені господарями. Пізніше вона розшукала цю родину в Узбекистані й повернула їм скриню, у якій був посаг жінки із заможної карасубазарської родини [23].

До фондів кримськотатарського музею мистецтв надійшли також колекції зразків кримськотатарської тореветики, різьби та інкрустації по дереву, зібрані А. Німетулаєвим у Криму в 1975 р., вишивок та ювелірних прикрас, зібраних Ш. Консул у Самарканді. Надзвичайну наукову та художню цінність мають предмети орнаментального шиття та ювелірного мистецтва південноузбережних і гірських кримських татар, зібрані Г. Закіріяєвою на території Краснодарського краю, куди після 1956 р. переїхали вислані на Урал татари з прибережних і гірських сіл Криму [22, с. 6].

Кримськотатарські приватні колекції, зібрані в місцях депортації, мають важливе значення для збереження етнокультурної спадщини народу, величезну наукову та художню цінність, сприяють відродженню кримськотатарського етнографічного музейництва на сучасному етапі, складаючи основи фондів новостворених музейних осередків.

Підсумовуючи, зазначимо, що період 1960–1980-х років в історії етнографічної музейної справи Півдня України вважається суперечливим. З одного боку, підпорядкованість експозиційної роботи музеїв єдиній типовій структурі, ідеологічний тиск і цензура мали негативний вплив на розвиток музейної справи. На стан збереження етнокультурної спадщини населення Півдня України

вплинула національна політика радянської влади, особливо переслідування депортованих народів. Експонування предметів традиційної побутової культури підпорядковувалося загальним вимогам показу дореволюційного минулого та не було самодостатнім. Більшість етнографічних експонатів перебували в закритих спецсховищах, а якщо й були представлені в експозиції, то переважно мали ілюстративну функцію відносно загальної історичної тематики експозиції про «дореволюційне минуле краю». З другого боку, науковий підхід до музейної справи, започаткований державою, сприяв тому, що в експозиції посіли місце раритетні предмети, які замінили «ілюстративні» та «схематичні» матеріали експозицій 1930-х років.

Водночас, порівняно з попередніми періодами, відбувалася певна активізація руху з охорони пам'яток етнокультурної спадщини. Новим помітним явищем стало формування мережі музеїв на громадських засадах, які, хоч і не могли уникнути формалізму та уніфікації у своїй діяльності, однак свідчили про громадські потреби в установах подібного типу та про творчу ініціативу місцевої громадськості. Чимало громадських музеїв Півдня України зберігали та експонували етнокультурні пам'ятки багатоетнічного населення. Проявом боротьби за відновлення національно-культурних прав кримських татар стало створення приватних етнографічних колекцій і домашніх музеїв.

Діяльність державних і громадських музеїв у 1960–1980-х роках заклала фундамент для відновлення етнографічного музейництва в регіоні наприкінці 1980 – на початку 2000-х років.

1. Основы музееведения: Учеб. пособие. – М., 2005. – С. 181, 192.
2. Скрипник Г. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К., 1989.
3. Крук О. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950-х–1980-ті рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2000.
4. Скрипник Г. Розвиток громадських етнографічних музеїв на Україні // НТЕ. – 1981. – № 1. – С. 75–80.
5. Шевчук Г., Василенко А. Етнографічно-краєзнавчі матеріали в народних музеях // НТЕ. – 1970. – № 5. – С. 48–52.

6. *Араджиони М.* Греки Приазовья: История изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). – Симф., 1999.
7. *Бабіна Н.* Етнографічна робота Одеського історико-краєзнавчого музею // НТЕ. – 1964. – № 4. – С. 106.
8. *Михайловская А., Равикович Д.* Этнографические коллекции в музеях СССР. – М., 1964.
9. *Кольчак М.* Болгарские украшения в коллекции Одесского историко-краеведческого музея // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – О., 2005. – С. 71.
10. *Пискурева И.* К вопросу истории Николаевского краеведческого музея (вторая половина XX – начало XXI вв.): Проблемы и перспективы // Музейный часопис (до 90-річчя Миколаївського краєзнавчого музею). – Миколаїв, 2003.
11. *Лановенко Л.* Орнаментальні мотиви рушників Миколаївщини в колекції Миколаївського краєзнавчого музею // Там само. – С. 104.
12. *Година Н.* Про каталогізацію етнографічних колекцій Херсонського краєзнавчого музею // Проблеми історичного краєзнавства, музеєзнавства та відродження українського народознавства: тези доп. наук.-практ. конф. 15–16 верес. 1993 р. – Херсон, 1993. – С. 17, 18.
13. Музеи Крыма. Путеводитель. – Симф., 1988.
14. *Храпунова Л.* Этнографическая коллекция Крымского Республиканского краеведческого музея // Этнография Крыма XIX–XX вв. и современные этнокультурные процессы. Материалы и исследования. – Симф., 2002. – С. 397.
15. Музеи Одессы. Путеводитель. – О., 1967. – С. 12.
16. Бахчисарайский музей. Путеводитель. – Симф., 1972. – С. 37, 38, 58.
17. Маріупольські греки. Скарби народної культури. Огляд грецької етнографічної колекції Маріупольського краєзнавчого музею. – Донецьк, 2005. – С. 4.
18. *Василенко А., Шишман А.* Пам'ять народу: Музеї України та інтернаціональне виховання трудящих. – К., 1983.
19. Болградский историко-краеведческий музей // Сайт Болград и Инзов [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://io.com.ua/s27374>.
20. *Явоненко О.* Плакат про сільський музей // Соціалістична культура. – 1958. – № 7. – С. 39.
21. Інтерв'ю з Ю. С. Вайсенгольц, 1938 р. н., Сімферополь, 21.11.2006 // Особистий архів Т. В. Величко.
22. *Заатов І.* Вступ // Кримськотатарське декоративне мистецтво (XIX–XX ст.). – Симф., 2001.
23. *Каримова Г.* Музей в Старом Крыму // Центр информации и документации крымских татар [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/ru/Avdet>.